

UDK: 297 (497.1) "1945/1991"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 10. 11. 2003.

Prihvaćeno: 14. 5. 2004.

Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine

DRAGAN NOVAKOVIĆ

Ministarstvo vera Republike Srbije, Beograd, Državna zajednica Srbija i Crna Gora

Autor je izvršio analizu kompleksnog problema organizacije hadževa tijekom trajanja socijalističke Jugoslavije. Predstavljene su tri jasno izdvojene faze koje su obilježile suradnju s tijelima tadašnje države tijekom priprema i same realizacije te vjerske obveze. Prvu fazu karakterizira nastojanje države da hadž iskoristi kao krucijalni dokaz da se u novoformiranoj državi sa socijalističkim poretkom ne vodi antiislamska politika, drugu donošenje restriktivnih propisa za putovanje kao odgovor na unošenje zarazne bolesti i treću napori Islamske zajednice da pregovorima ublaži stroge sanitarne propise, kao i prve procjene nadležnih državnih tijela o mogućem negativnom utjecaju iranskih hadžija na hodočasnike s jugoslavenskih prostora. Tijekom izrade rada korišteni su arhivi Savezne komisije za odnose s vjerskim zajednicama i dio arhiva sadašnjeg Ministarstva vera Srbije, koji se odnosi na ovo razdoblje. Dragocjeni izvor podataka predstavljala je i periodika Islamske zajednice u kojoj je detaljno pisano o problemima u organizaciji i integrativnom i socijalnom značaju hadževa za islamske vjernike u cijelom svijetu.

Ključne reči: hadž, Islamska zajednica, država, sveta mjesta, vjerska obveza

Uspostavljanje države sa socijalističkim poretkom, mjere koje je nova vlast neposredno poslije oslobođenja poduzela prema Islamskoj vjerskoj zajednici (IVZ), kao i aktivnost brojne muslimanske emigracije, koja je utopište našla u islamskim državama, utjecali su na formiranje stajališta da se u Jugoslaviji proganja islam i da vjernici nemaju punu slobodu u izvršavanju vjerskih propisa. U namjeri da se promijeni takvo mišljenje, državna tijela i rukovodstvo IVZ-a donijeli su odluku da prve hadžije iz Jugoslavije posjete sveta islamska mjesta.¹ U rujnu 1949. godine otputovala je prva grupa od pet hadžija, koju su činili reis-ul-ulema Ibrahim Fejić, zamjenik vrhovnog poglavara Murad Šećeragić, predsjednik Vjerske komisije Narodne Republike Bosne i Hercegovine i visoki

¹ Putovanje na hadžiluk predstavljalo je u povijesti veliki problem vjernicima s jugoslavenskih prostora. Goleme udaljenosti, nesigurni putovi, zarazne i druge bolesti i stalni sukobi u predjelima kroz koje su prolazili hadžijske karavane, omogućavali su da u Meku i Medinu stignu samo najbogatiji ljudi, koji su imali oružanu i drugu pratnju. Dok je trajala osmanska vladavina i

dužnosnik IVZ-a Hasan Ljubinčić, Šuajb Arslan, vakufski službenik iz Skoplja i Sinan Hasani, službenik Autonomne oblasti iz Prištine. Delegacija je u svim mjestima koje je posjetila uživala posebnu pažnju, a saudijska vlada donijela je odluku da bude domaćin, što je podrazumijevalo večeru na dvoru i bajramsko čestitanje kralju Abdul Azisu. Ostvareno je više kontakata s političarima raznih država i s novinarima, kojima je objašnjavana politička situaciju u Jugoslaviji poslije napada Informbiroa i položaj Islamske vjerske zajednice u državi koja se opredijelila za izgradnju socijalističkog sustava.²

Nakon pauze od četiri godine ustaljeni su redovni odlasci na hadž, ali je broj hodočasnika ograničen na 35 zbog, kako je objašnjavano, nedostatka financijskih sredstava. Jedini organizator bilo je Vrhovno islamsko starješinstvo, a vođa prvih triju skupina bio je Hasan Ljubinčić, što pokazuje da je država strogo kontrolirala putovanja i nastojala da u skupini budu provjerene i lojalne ličnosti. Putovanje je bilo veoma skupo, jer je svaki hadžija, uz dio u dinarima, morao Narodnoj banci predati od 30 do 40 zlatnika za koje je dobio 300 dolara za osobne troškove. Najčešće su putovale stare osobe, koje su veoma teško podnosile dug i naporan put, tako da je u svakoj skupini umro poneki hadžija. Većina hadžija nije bila dobro pripremljena, slabo su poznavali propise u vezi s izvršenjem hadža, a njihova odjeća, posebno ljudi s Kosova i Metohije i zapadne Makedonije, bila je potpuno neprimjerena za žarku klimu Arabije. Zbog malog džeparca i želje hadžija da kupe poklone brojnim članovima svojih obitelji, većina se tijekom boravka u svetim mjestima loše hranila, što je utjecalo na njihovu opću iscrpljenost i česte bolesti. Dodatne probleme predstavljali su loši vodiči, nepoznavanje arapskog jezika i duga zadržavanja u gradovima gdje su se čekale saudijske vize.

Ekonomsko snaženje zemlje i povećan priljev deviznih sredstava od stranih turista i sve većeg izvoza, omogućili su da se 1961. godine ukine cenzus na broj hadžija i u organizaciju tog unosnog posla uključe i pojedine turističke organizacije.³ Vrhovno islamsko starješinstvo raspisivalo je natječaj i prihvaćalo najpovoljniju ponudu, koja je obvezno uključivala i osiguravanje deviznog džeparca. Prve godine nakon ukidanja cenzusa putovalo je 154 hadžija, da bi taj broj bio znatno povećan od 1966. godine, kada je omogućeno da putovanje samostalno organiziraju i turističke organizacije. Nelojalna konkurencija stalno je snižavala cijenu putovanja, a politički liberalizam omogućio

osmansko carstvo gospodarilo Bliskim istokom i Sjevernom Afrikom, visoki predstavnici islamskog klera i upravljačkog i vojničkog staleža s naših prostora posjećivali su sveta mjesta zajedno s turskim hadžijama i pod zaštitom osmanske vojne sile. Polazeći od proklamirane politike da na svaki način prekine veze muslimana s kalifom u Istanbulu, austrougarska okupacijska vlast u Bosni i Hercegovini uspjela je prekinuti odlaske na hadž. Kraljevina Jugoslavija imala je znatno liberalniji odnos prema tom problemu, ali su ekonomske prilike i siromaštvo muslimanskih masa u značajnoj mjeri limitirali veće posjete i ograničili ih samo na bogate i pojedince bliske političkim partijama, koje su okupljale muslimane.

² "Prvi hodočasnici iz Nove Jugoslavije", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva* (dalje: *Glasnik VIS-a*), (Sarajevo), br. 1-3, 1950., 57.

³ Arhiv Ministarstva vera Republike Srbije, odeljak Savezna komisija, "Informacija za članove Savezne komisije za verska pitanja", materijal Savezne komisije od 27. 6. 1964., 67.

je tijelima IZ-a i pojedinim imamima da pojačaju propagandu među vjernicima i potiču ih da ispune jednu od važnih obveza svoje vjere. Takva situacija utjecala je na Saveznu komisiju za vjerska pitanja koja je dala sljedeću ocjenu: "Neuobičajeno veliki broj prijavljenih vernika za ova putovanja, pored znatno boljih materijalnih mogućnosti posljednjih godina, može se jedino objasniti postojanjem rasprostranjene agitacije koju sprovode svi organi IVZ, počev od mesnih do Vrhovnog islamskog starešinstva".⁴ Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Kosova i Metohije načinila je tijekom siječnja 1968. godine cjelovit materijal o stanju i aktivnostima vjerskih zajednica u pokrajini u kome su ozbiljno razmotreni i problemi u vezi s hadžom. Zaključeno je da se cijena stalno smanjuje i to je ilustrirano podatkom da je 1967. godine bilo dovoljno prodati dvije, a prije rata 20 krava da bi se pokrili svi troškovi putovanja. Pojedinci su prodavali čitavu imovinu radi odlaska na hadž, a zabilježeni su i primjeri da su hadžije svoje mnogobrojne obitelji ostavljale bez sredstava za život.⁵ Širile su se i vijesti da državi odgovara da putuje što više hadžija, jer se na taj način navodno afirmiraju vjerske slobode i provodi emancipacija albanskog stanovništva. Komisija je uočila i brojne zloupotrebe u vezi s odlaskom na hadž, a posebno je upozorila na problem bedalstva: "Po verskim propisima (Kuranu) dozvoljeno je da ako je neko bolestan, iznemogao ili u doboj starosti, na hadžiluk ide njegov zamenik (bedal) koga on odredi, o trošku takvog lica tako da to lice onda dobije titulu hadžije iako nije bilo na hadžiluk. Zamenik (bedal) može biti samo ono lice koje već ima titulu hadžije. Takvih zamenika u 1967. godini bilo je osam. Ovo navodimo zbog toga što bedalstvo na određen način predstavlja unosan posao, a u nekim slučajevima pretvara se u trgovinu, jer ima primera da jedno lice ide više puta kao bedal".⁶

Putovanja su postala nekontrolirana, jer se na hadž odlazilo zrakoplovom, brodom, autobusima i privatnim automobilima. Posebno su bili popularni autobusi zbog niže cijene i mogućnosti da se na putovanjima, koja su trajala i po dva mjeseca, posjeti više islamskih zemalja, poznatih džamija i drugih mjesta važnih za povijest vjere kojoj pripadaju. Bosanske hadžije je 1968. i 1970. godine u autobusnoj karavani predvodio reis-ul-ulema Sulejman Kemura. Sljedeće 1971. godine postignut je poslijeratni rekord jer je ukupno, na različite načine, putovalo 2.211 hadžija.⁷ Bio je to uvod u probleme do kojih je došlo

⁴ Isto.

⁵ "Jedan vernik iz Peći je, na primer, 1966. godine prodao svu imovinu (nešto zemlje) pa je sada došao u takvu situaciju da traži materijalnu pomoć od Islamske zajednice. Karakterističan je slučaj u Glogovcu, jer je jedan zemljoradnik otišao na hadž a u kući istog dana žena leži kao teži bolesnik (TBC), kojoj nije pruženo potrebno lečenje zbog štednje. Ostala su i deca neobebeđena, ali su sredstva za hadžiluk stvorena", Arhiv Ministarstva vera Republike Srbije, odeljak Pokrajinska komisija u Prištini, "Stanje i aktivnost verskih zajednica u Pokrajini", materijal Pokrajinske komisije za verska pitanja, Priština, januar, 1968. godine, 17.

⁶ Isto, 18.

⁷ Navodimo broj hadžija do 1972. godine prema podacima navedenim u različitim brojevima *Glasnika VIS-a*: 1949. - 5; 1954. - 11; 1955. - 65; 1956. - 31; 1957. - 34; 1958. - 37; 1959. - 35; 1960. - 37; 1961. - 154; 1962. - 140; 1963. - nije se putovalo zbog nereda u S. Arabiji; 1964. - 291; 1965. - 158; 1966. - 741; 1967. - 1.000; 1968. - 1.317; 1970. - 1.817; 1971. - 2.211; 1972. - iz BiH 742, za ostale republike podaci nisu objavljeni.

u proljeće 1972. godine kada su kosovske hadžije donijele variolu, od koje je umrlo nekoliko ljudi, a kao mjera zaštite izvršeno je cijepljenje cjelokupnog stanovništva tadašnje Jugoslavije.

Veliki problemi, prouzročeni unošenjem opasne zarazne bolesti, čiji je uzrok bio nekontrolirano i stihijsko putovanje u Saudijsku Arabiju, prisilili su tadašnja državna tijela da brzo i odlučno reagiraju. U studenom 1972. godine Savezno izvršno vijeće, čiji je predsjednik bio Džemal Bijedić, donijelo je "Uredbu o merama zaštite unošenja kolere". Uredba je zabranila grupna putovanja i predvidjela dvostruko cijepljenje svih putnika koji putuju u zemlje čiji će popis odrediti Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku. Kao posebna mjera, zabranjena su pojedinačna putovanja u Saudijsku Arabiju do 31. prosinca 1973. godine.⁸ Kasnije je Savezna skupština donijela i "Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje ugrožavaju celu zemlju".⁹ Taj zakon poslužio je kao osnova da se pripremi i usvoji "Pravilnik o merama zaštite od unošenja kolere, velikih boginja i malarije".¹⁰ Navedeni pravilnik propisao je stroge mjere za sve vrste putovanja u zemlje u kojima su registrirane određene bolesti ili postoji mogućnost da se na javnim skupovima državljani SFRJ sastanu s građanima tih država. Predviđena su obvezna cijepljenja, pregledi i karantene poslije povratka te uništavanje hrane i vode, koju putnici unose u zemlju. Organizator grupnih putovanja morao je ispuniti stroge uvjete za svakog putnika, a kao mjera opreza uvedeno je obvezno putovanje zrakoplovom i liječnik na svakih 50 putnika.

Navedene mjere znatno su otežale i drastično poskupjele odlazak na hadž, a opće nezadovoljstvo izazvano posljedicama epidemije utjecalo je na tijela IZ-a da nakon zabrane putovanja u 1973. godini prekinu s odlascima i u sljedeće dvije godine. Islamska zajednica i njezina tijela ponovno su se našli na početku, jer je zanimanje za putovanje opalo, a u vjernika se pojavio i strah od bolesti i mogućih posljedica. Pokrenuta je propaganda koja je trebala uvjeriti vjernike da izvrše jednu od najvećih islamskih dužnosti, nakon koje su oslobođeni svih dotadašnjih grijehova i spremni da bez straha dočekaju sudnji dan. Uskraćeno je pravo turističkim agencijama da organiziraju putovanja, a radi opreza ono je preneseno na republička starješinstva. Prvu veću skupinu, nakon epidemije, vodio je 1976. godine dr. Ahmed Smajlović, predsjednik Starješinstva IZ-a za BiH, Hrvatsku i Sloveniju. Poslije svih pregleda i dobivanja saudijskih viza u Rimu, putovali su zrakoplovima JAT-a iz Beograda za Džedu. Vođa jugoslavenskih hadžija dr. A. Smajlović susreo se i večerao s kraljem Halidom. Posjetili su Rabitu i razgovarali s generalnim tajnikom El Harekanom o mogućnostima pomoći te organizacije Islamskoj zajednici u Jugoslaviji.¹¹

⁸ *Službeni list SFRJ*, br. 62, 22. XI. 1972.

⁹ Isto, br. 2/1974.

¹⁰ Isto, br. 53, 11. XI. 1975.

¹¹ Nakon tog posjeta, Rabita je IZ-u u Jugoslaviji redovno odobrala određen broj plaćenih odlazaka na hadž. Podaci o toj odluci čuvani su u strogoj tajnosti i do nadležnih državnih komisija za odnose s vjerskim zajednicama stizali su samo pojedinačni prigovori, koji su nedvosmisleno upućivali da je dolazilo do određenih zloupotreba i prodaje gratis putovanja.

Paralelno s naporima da se poveća broj hodočasnika, rukovodstvo Islamske zajednice nastojalo je raznim predstavkama i u razgovorima s nadležnim državnim tijelima, djelomično ublažiti stroge uvjete putovanja u Saudijsku Arabiju. Vrhovno islamsko starješinstvo obratilo se u lipnju 1977. godine Saveznoj komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama i ukazalo na sljedeće probleme koji otežavaju uspješno provođenje hadža: "Nedostojan tretman hodočasnika na graničnim prelazima od strane carinskih organa u odlasku i povratku hadžija. Carinski organi imaju pravo pregleda putnika, ali i dužnost im je da se tom prilikom pristojno odnose prema putnicima. Međutim, u posljednjih nekoliko godina prilikom pregleda, kako u odlasku tako i u povratku, carinski organi se grubo i nepristojno odnose prema našim hodočasnicima, a nisu rijetki slučajevi da se grubim izrazima pa i psovkama ponižava njihovo lično dostojanstvo... Ova odredba (putovanje avionom) hodočasnike dovodi u podređen položaj u poređenju sa drugim putnicima. Smatramo da se mogu preduzeti iste zaštitne i sanitarne mjere i kod putovanja brodom ili autobusom kao i avionom, a putovanje ovim prevoznim sredstvima je celishodnije, jer omogućuje upoznavanje raznih zemalja i gradova".¹² Država nije pokazala spremnost za liberalizaciju propisa, ali to nije bilo prepreka za stalno povećanje broja hadžija, koji je 1979. godine iznosio 1.320. Većina hadžija putovala je zrakoplovom iz Dubrovnika, a ne kao ranije iz Beograda. Organizacija se stalno poboljšavala, a hadžije su se trebale prijaviti na vrijeme i biti na posebno organiziranim seminarima. Uloženi su naponi da se osigura dobar smještaj, a za prehranu hodočasnika brinuli su se posebno osposobljeni kuhari-aščije iz Sarajeva. Svaki odlazak korišten je da se u islamskom tisku opširno piše o značaju hadža i manifestaciji islamske snage i jedinstva, o čemu govori i sljedeći citat: "Na Arefat smo izašli 8. zilhidžeta, odnosno 8. novembra. Arefet je teško opisati. Tu se čovjek osjeća kao na drugom svjetu, jer su sve hadžije jednako obučene, žive pod istim uslovima, iste su im želje - mole Alaha dž.š. da im oprostí grijehe itd. Dakle, Arefet treba doživjeti. Arefet treba vidjeti i na Arefetu treba boraviti, jer nije mala stvar na jednom mjestu vidjeti dva miliona ljudi, a to ni u današnje vrijeme nikakva ljudska organizacija ne bi mogla okupiti toliki broj ljudi na jednom mjestu. Da nije ništa drugo, nego samo ovaj detalj, ako uzmemo za primjer, ko onda ima pravo da kaže da muslimani nisu jedinstveni i da islamska misao nije jaka".¹³ Rukovodstvo IZ-a i tisak oštro su osudili zauzimanje haremi šerifa i kabe 1979. godine od pripadnika jednog ortodoksnog plemena, ubojstvo čuvara i hodočasnika i podržali mjere saudijskih vlasti, koje su poslije dobivene fetve od 28 najučenijih alima, polazeći od kuranskog načela da se na nasilje odgovara nasiljem, upotrijebile u sklopu svetih mjesta teško oružje i pobile pobunjenike.¹⁴

¹² Arhiv Savezne komisije za odnose sa vjerskim zajednicama u Beogradu, odeljak Islamska zajednica, "Pismo Vrhovnog islamskog starješinstva Saveznoj komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama br. 866/77 od 20. juna 1977. godine".

¹³ Zejnel FAJIĆ, "Putovanje na hadž u 1398./1978. godini", *Glasnik VIS-a*, br. 6, 1978., 631.

¹⁴ Vidjeti tekst: "Gnusan zločin u Meki", *Glasnik VIS-a*, br. 6, 1979., 619.-621.

Državne komisije za odnose s vjerskim zajednicama, koje su s velikom pažnjom pratile sve aktualne događaje u vjerskim zajednicama, nisu posebno razmatrale problem hadža. Prevladavalo je uvjerenje da najčešće putuju stariji ljudi i da svi eventualni problemi mogu biti u vezi s mogućim unošenjem zaraznih i drugih bolesti. Pobjeda Homeinijeve revolucije u Iranu i odlazak borbenih hadžija u sveta mjesta sa zadatkom da "osvete" Muhamedove srodnike, dalo je hadžu novu političku dimenziju. Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama Srbije pripremila je, u suradnji s drugim nadležnim tijelima, 1984. godine informaciju u kojoj je o hadžu i eventualnim problemima istaknuto sljedeće: "Hadž, koji predstavlja jednu od osnovnih dužnosti islamskih vernika, već više godina sprovodi se veoma uspješno u organizaciji organa Islamske zajednice... Zbog složenih vjerskih obreda, visoke starosne strukture naših hadžija, nepoznavanja jezika i nastojanja organizatora, tokom izvođenja hadžiluka nije bilo kontakata i mešanja sa hadžijama iz drugih zemalja, tako da nisu dozvoljene mogućnosti za propagandno delovanje borbenih iranskih hadžija, koje je Homeini s tim ciljem uputio u velikom broju u sveta muslimanska mesta. Jedini izuzetak u odnosu na korektno ponašanje svih hadžija, bilo je istupanje imama iz Podujeva. On je na hadžiluku tvrdio da u Jugoslaviji nema vjerskih sloboda, da je na Kosovu zabranjeno izvođenje verske pouke i tražio da organi IZ podrže zahteve albanskih iredentista".¹⁵ Ove ocjene o nemogućnosti političkog utjecaja na jugoslavenske hadžije teško je prihvatiti kao točne, jer je poznato da su hodočasnike u to vrijeme najčešće vodili imami školovani u inozemstvu, a njihovi stalni pratioci tijekom boravka u svetim mjestima bili su studenti iz SFRJ u Saudijskoj Arabiji, koji su imali priliku da im tijekom kratkih seminara, vezanih uz uspješno obavljanje hadža, na materinskom jeziku prenesu najnovija tumačenja islama o različitim pitanjima. Savezno ministarstvo za unutrašnje poslove potvrdilo je ovu ocjenu 1988. godine: "Takvoj propagandi izloženi su i hodočasnici iz naše zemlje koji idu na hadžiluk u Meku. Islamski fundamentalisti koriste ova okupljanja za propagiranje Homeinijevih ideja, dele im propagandni materijal i pozivaju ih da se vrate izvornom islamu i da se u svojim zemljama bore za sistem po uzoru na iranski".¹⁶ Opasnost od indoktrinacije hadžija utvrdila je i Komisija za odnose s vjerskim zajednicama Makedonije: "Jedna od pet osnovnih dužnosti pripadnika islama prema Kuranu je odlazak na hadž, barem jednom u životu. Prema izvještaju Starješinstva Islamske zajednice u SRM-u (Socijalističkoj Republici Makedoniji, op. ur.) za 1986./87. godinu, ukupan broj hadžija prošle godine (1986) iznosio je 222 s područja SRM. Međutim, u praksi su česti slučajevi neorganiziranog odlaska na hadž, tako da se sa sigurnošću ne može utvrditi pravi broj hadžija. Putovanje na hadž i manifestacije koje se organiziraju prije odlaska i nakon povratka predstavljaju vjersko-propagandne aktivnosti i

¹⁵ Arhiv Ministarstva vera Republike Srbije, odeljak sednice Komisije, "Informacija o značajnijim crkvenim svečanostima i jubilejima", septembar 1984., 10.

¹⁶ Arhiv Savezne komisije za odnose sa vjerskim zajednicama u Beogradu, odeljak sednice Komisije, "Aktuelno stanje odnosa sa vjerskim zajednicama u SFRJ", materijal Savezne komisije za odnose sa vjerskim zajednicama načinjen u suradnji s drugim saveznim tijelima, uključujući i SMUP, Beograd, oktobar, 1988. godina, 85.-86.

daju mogućnost da se ova vjerska manifestacija koristi kao kanal preko koga se u našu zemlju unose neprihvatljive ideje u duhu vjerskog fanatizma”.¹⁷

Reis-ul-ulema i drugi dužnosnici IZ-a stalno su pokretali pitanje ublažavanja propisa u vezi s odlaskom na hadž, a posebno ukidanje obveznog putovanja zrakoplovom. Prilikom večere, koju je u ožujku 1989. godine priredio tadašnji predsjednik Savezne komisije za reis-ul-ulemu Huseina Mujića i njegove najbliže suradnike, ponovljen je zahtjev da se uredba ukine, jer je u Saudijskoj Arabiji značajno unaprijeđena medicinska služba, a zdravstvena i opća prosvijećenost vjernika koji putuju na hadž je na zavidnoj razini.¹⁸ Isti problem, na osnovi zaključka s izvanredne sjednice Vrhovnog starješinstva, pokrenuli su u razgovoru s tajnikom Savezne komisije Hamdijom Jusufspahićem beogradski muftija i Abdurahman Hukić, savjetnik u Vrhovnom starješinstvu. Kao argument naveli su da Uredba o obveznom putovanju zrakoplovu diskriminira, jer hodočasnici Katoličke crkve putuju u Rim prijevoznim sredstvima prema izboru. Zbog poboljšane zdravstvene službe Saudijska Arabija je ukinula obvezno cijepljenje, jer za to ne postoje epidemiološki razlozi. Daljnje zadržavanje Uredbe predstavlja ograničenje vjerskih prava muslimana, a njezino važenje je zbog čestih kršenja postalo deplasirano.¹⁹ Ukidanje Uredbe tražili su vršitelj dužnosti reis-ul-uleme Jakub Selimoski i predsjednik Vrhovnog sabora Idriz Demirović u razgovoru s tajnikom Savezne komisije krajem 1989. godine.²⁰

Produbljivanje krize jugoslavenske države i postupno slabljenje njezinih funkcija omogućili su upornijim i odlučnijim pojedincima da počnu izbjegavati stroge sanitarne i druge mjere prilikom odlaska na hadž. Manje ili veće skupine odlazile su, navodno, u “šoping” u Istanbul, a nakon toga nastavljale put do Saudijske Arabije.²¹ Neposredno pred raspad socijalističke Jugoslavije 1990. godine na hadž je u organizaciji IZ-a putovalo 1.620 osoba, dok se ukupan broj procjenjuje na 3.500.²² Povećan broj može se objasniti slabljenjem

¹⁷ Arhiv Savezne komisije za odnose sa verskim zajednicama u Beogradu, odeljak republičke i pokrajinske komisije, “Deluvanjetto na verskrite zaednici vo SR Makedonija”. Republička komisija za odnosi so verskrite zaednici, Skopje, mart 1987., 5-6.

¹⁸ Arhiv Ministarstva vera Republike Srbije, odeljak Islamska zajednica, “Beleška o razgovoru sa predstavnicima Islamske zajednice 29. 3. 1989. godine”.

¹⁹ Arhiv Savezne komisije za odnose sa verskim zajednicama u Beogradu, odeljak Islamska zajednica, “Beleška o razgovoru sekretara Komisije SIV-a za odnose sa verskim zajednicama Radovana Samardžića sa beogradskim muftijom Hamdijom Jusufspahićem i savetnikom u Vrhovnom starješinstvu Islamske zajednice u SFRJ Abdurahmanom Hukićem, 22. avgusta 1989. godine”.

²⁰ Arhiv Savezne komisije za odnose sa verskim zajednicama u Beogradu, odeljak Islamska zajednica, “Beleška o razgovoru sekretara Komisije Saveznog izvršnog veća za odnose sa verskim zajednicama Radovana Samardžića sa delegacijom Islamske zajednice u SFR Jugoslaviji 20. decembra 1989. godine”.

²¹ Prema informacijama koje smo dobili u tijeku izrade ovog rada od nekadašnjih utjecajnih funkcionara IZ –a odlasci na hadž privatnim automobilima i autobusima nikada praktično nisu bili prekinuti. Koristeći monopol JAT je određivao iznimno visoke cijene, što je organizatore prisiljavalo da se snalaze na različite načine. Takva putovanja su i tada bila javna tajna, ali je prevladavao oportunitizam i uvjerenje da se više neće ponoviti 1972. godina i epidemija variole.

²² Tijekom putovanja bosanskih hadžija 1989. godine Hilmo Neimarlija izvršio je zanimljivo istraživanje koje je dalo precizan sociološki presjek. Putovalo je ukupno 267 hadžija, od kojih

ideološkog sustava, afirmacijom građanskih i vjerskih sloboda i pojačanom aktivnošću imama na terenu.

Zaključak

Izneseni pregled organizacije i provođenja hadža u socijalističkoj Jugoslaviji nedvosmisleno je pokazao vitalnost islama i spremnost njegovih vjernika na sve vrste žrtvovanja da bi se ispunila islamska dužnost i zaslužilo spasenje na sudnjem danu. Tijela Islamske zajednice i imami na terenu ulagali su velike napore da motiviraju što veći broj ljudi za odlazak, a država je vjerovala da će davanjem beneficija i povlastica hadžijama steći veću naklonost islamskih država i organizacija formiranih na temelju pripadnosti toj vjeri. Svaki hadži-ja nakon povratka, najčešće u seosku i nedovoljno razvijenu sredinu, širio je fantastične priče o zemljama koje je posjetio, monumentalnim džamijama i snazi islamskih vjernika, koji su se iz cijelog sveta okupljali na jednom mjestu. Obvezni dio pripovijedanja bilo je idealizirano predstavljanje društvenih i obiteljskih odnosa u Saudijskoj Arabiji, koja je mnogima postala uzor. Njima se vjerovalo, oni su postajali autoriteti u lokalnoj sredini i glavni pomagači imama da obitelji hadžija i druge vjernike postupno otrgnu od društvenog utjecaja i stave pod punu kontrolu Islamske zajednice, čija je osnovna dužnost da u povoljnim uvjetima pristupi realiziranju kuranske zapovijedi o stvaranju države u kojoj će individualni, obiteljski i društveni odnosi biti uređeni u skladu sa šerijatskim propisima.

je bilo 184 muškarca ili 69%. Od ukupnog broja 155 hadžija ili 58% je sa sela. Hadžije ženskog spola tj. 57% su iz grada. Prosječna starost hadžija bila je 59,1 godina. Većina hadžija živi u višečlanim obiteljima. Prema zanimanju, većinu hadžija činili su umirovljenici, domaćice i pasivni poljoprivrednici. Zaposlenih hadžija bilo je samo 14,5%. Nepismenih je bilo 13,5%, a s visokom školom 3,7%. Najveći broj, tj. 24,3% imao je četiri razreda škole. Osnovna vjerska znanja stjecalo je u mektebu 82% hadžija. Od ispitanih hadžija većina, 83,1%, ne poznaju strane jezike. Samo 8,6% služi se nekim stranim jezikom, a od tog broja polovica njemačkim. Za 88% hadžija to je prvi odlazak u sveta islamska mjesta. Više od polovice hadžija, 54,7%, ima hadžiju u obitelji ili blizjoj obitelji. Većina je pošla na put radi ispunjenja osnovne vjerske dužnosti, ali dominira i prestiž jer su hadžije reprezentativni vjernici, Hilmo NEIMARLIJA, "Hadžije iz Bosne i Hercegovine u 1989. godini", *Glasnik VIS-a*, br. 3, 1990., 32.-36.

SUMMARY

THE ORGANIZATION OF *HAJ'S* (PILGRIMAGES TO MECCA) AND THE PROBLEMS WHICH AROSE IN THE CARRYING OUT OF THIS RELIGIOUS DUTY IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1991

The author analyzed the complex problem of organizing haj's during the era of socialist Yugoslavia. He presents three clearly distinct phases which determined relations with the organs of the state during preparations for and the realization of that religious obligation. The first phase characterizes the attempt of the state to exploit the haj as crucial evidence that the newly formed socialist state is not implementing an anti-Islamic policy; the second phase is characterized by the introduction of restrictive travel measures as a response to the importation of infectious diseases; and third phase is characterized by the effort of organs of the Islamic community to soften strict sanitary restrictions, as well as the first assessment of the responsible state organizations concerning the possible negative influence of Iranian hadjis on the pilgrims from Yugoslavia. In this article the author used the archives of the Federal Commission for Relations with Religious Communities as well as some of the archives of the contemporary Ministry of Religion of Serbia. The periodicals of the Islamic community in which detailed writing about the problems in organization and the social-integrative importance of hadjis for Moslems in the whole world was also a valuable source of information.

Key words: haj, Islamic community in Yugoslavia, the state, holy sites, religious obligations.